

ЛІТЕРАТУРНА АТМОСФЕРА “ІВАНА ПІДКОВИ” Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Михайло ВОЗНЯК*

Львівський державний університет імені Івана Франка,
кафедра нової української літератури

На засіданні Історичного Товариства літописця Нестора в Києві 1 березня 1881 р. мав проф. Володимир Антонович доповідь про твори Тараса Шевченка історичного змісту. Звідомлення з його доповіді надрукували “Чтения” згаданого Товариства за 1888 р.¹, а в українському перекладі передала думки звідомлення львівська “Правда” за 1889 р.²

З огляду на характер Товариства, як історичного, спинився проф. Антонович на тій частині творів Шевченка, в якій змальовані історичні події. Він ствердив, що з історичними творами Шевченка трапилось те саме, що взагалі буває з історичними писаннями талановитих письменників і поетів. А саме освічені читачі таких творів, не стежачи за ходом історичної науки, захоплюються мистецьким малюнком минулого життя в них; відчуваючи вірність малюнку історичної доби в мистецьких творах письменників, їх читачі не тільки приймають такі твори за історичний матеріал, але також, очаровані загальною картиною історичного побуту, уважають і подробиці побуту й подробиці образів за історично вірні, а не звертають уваги на те, чи окремі більше або менше видатні факти критично перевірені.

Подібне ставлення читачів до поетичних творів історичного змісту тим менше дивне там, де поет відтворював нерідко епізоди, майже не розроблені науково до його часу. Проф. Антонович не сумнівався, що більшість інтелігентних читачів творів Шевченка вірила напр. тому, що Гонта повбивав власних дітей, що Палій помер у Межигірському монастирі, що Підкова й Гамалія ходили походами на Царгород і Скутарі тощо. Мало того. Не тільки читачі, що не займалися історичною наукою, бачили в поетичних творах Шевченка історичного змісту фактичне й докладне відтворення історичних подій, але навіть історичні письменники приймали деколи такі погляди за свої, як напр. Данило Мордовець у своїй історії Гайдамаччини.

* Станом на 1940 р. Михайло Степанович Возняк (1881–1954) – професор, завідувач кафедри нової української літератури.

¹ О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченка. – В. Б. Антоновича (Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца, II, сс. 145–9).

² Про твори Шевченка історичного змісту (проф. В. Б. Антоновича) (Правда, Л. 1889, т. II, сс. 337–340).

³ Чтения, с. 146.

В такому підході читачів і навіть історичних письменників до поетичних творів Шевченка історичного змісту винуваті, очевидно, самі читачі й тим більше історичні письменники, а не поет, що по-мистецькому відтворював народне життя. Не можна бо ідентифікувати поета з істориком; поет – художник і не його це справа шляхом критики й довгої морочливої праці відбудувати окремі факти минулого життя й потім на підставі критично перевірених фактів давати історично-філософичну синтезу. З життєпису Миколи Гоголя знаємо, якою невдачею скінчилась його спроба стати істориком. Хист поета вказує йому інший шлях відтворення побутової історії народу; його хист лучить у собі такі риси, які недоступні ні історикові, ні критикові і які випливають тільки з чуткої спостережливості й могутньої творчої сили самого поета. “Поет відтворює живий і суцільний образ доби, оживлює і виводить перед очі читача окремі особи, цілі покоління; в його творчості воскресають доби й народи з їх тілом і душею, з їх почуваннями й замірами. Словом, у митця не грає ролі фактична докладність подробиць, аби тільки вони були можливі на фоні доби, яку він малює”³.

Прикладаючи такі погляди до Шевченкових творів історичного змісту, проф. Антонович підкреслив їх високомистецькі малюнки діб, “характер яких завжди вірно вгадав поет. Історичні досліди лиш потверджують його малюнки; не одно потвердять вони також, без сумніву, в майбутньому. З огляду на те не мають значення численні фактичні помилки й недокладності в подробицях”⁴. До таких помилок зараховував історик напр. те, що Підкова й Гамалія, якщо взагалі існували, ходили походами на Царгород і Скутарі. Зате завдяки своєму могутньому поетичному талантові Шевченко наперед угадував те, що щойно довгий час опісля установила історична критика. А саме, Шевченко, як не можна краще, зрозумів і змалював дух Запоріжжя. Вибраний там отаман був свідомий того, що він був представник громадської думки, тому готов був піддатись її контролю та звертався до товариства як до приятелів, як до рівних собі. А що так уявляв собі Шевченко запорізький лад, маємо доказ в його поемі “Іван Підкова”, де отаман зупиняє флотилію при гирлі Дніпра та звертається до товариства з промовою, виясняючи в ній мету походу й питаючи його, чи плисти далі, хоч заздалегідь знав, що товариство потакне, бо воно мало повне довір’я до вибраного отамана⁵.

Погляд проф. Антоновича на Шевченкові поетичні твори історичного змісту, зокрема на його “Івана Підкову”, загально прийнявсь у пізніших дослідників, що зупинялись над цією поемою.

Як історик проф. Антонович спинивсь у своїй доповіді про поетичні твори Шевченка історичного змісту тільки з становища історика. Але щоб краще зрозуміти їх появу й характер, треба поперед усього зв’язати їх із тією літературною течією, яка зродила їх і внесла на своїх хвилях в українську

⁴ Там само.

⁵ Там само, сс. 147–148.

літературу. Це був романтизм. Одною з його заслуг було те, що він щойно зрозумів і глибоко відчув поняття народності й батьківщини. Реагуючи на космополітизм попереднього часу, романтизм дуже сильно спричинився до зросту національних почуттів, збуджуваних і іншими чинниками, в першій мірі війнами Наполеона. Як один із виявів розцвіту романтичного ідеалізму, патріотичні почування ніколи перед тим не вилились із такою силою і ніколи не відіграли такої великої ролі в історії людства, як у XIX ст.

Як у поезії тих народів, звідки романтизм доходив до нас, залюбки черпав він із традиційної, т. зв. народної, словесності та звертався до рідного минулого, так і в українську літературу вніс романтизм ідеалізацію минулого України й натрапив тут на добрий і вже підготований ґрунт. А підготовляла в нас ґрунт романтизмові українська традиційна, зокрема історична словесність, що ореолом поетичності любить оточувати своїх героїв із рідної історії. Головно про козацьчину було на Україні багато пісень і історичних переказів. І ця вікова традиція в пісенній і прозовій формі, викликаючи живе зацікавлення до себе не тільки серед українців, але й серед поляків, що жили разом із ними на тій самій землі, мусіла швидше чи пізніше знайти доступ до літературних творів одних і других.

Надпливши на Україну, хвиля романтизму ще зміцнила тут захоплення козацькою старовиною, її культ і пильне збирання її відгомнів у традиційній словесності. Саме остання доставила багато своєрідного матеріалу українським поетам і письменникам, а зокрема романтична течія найшла немало романтичного в старих оповіданнях і історичних переказах. “При загальній схильності до романтики й народності – каже знаменитий дослідник проф. Микола Дашкевич – українські пісні й перекази не могли не мати впливу також на польських поетів, а вони з свого боку мусіли вплинути на чисто українських поетів. Таким чином крім захоплення народними історичними піснями мала значний вплив на романтичну ідеалізацію козацької старовини ще й одна галузь польської романтичної школи. Поруч із іншими чисто місцевими причинами підготовляла поетичне відтворення старовини й народності на Україні польсько-українська література 20-х, 30-х і почасті 40-х років. Напрямок цієї літератури, в безпосередній стичності з історичними споминами українців, не міг не відбитись у літературі останніх”⁶. “Крім загального впливу польсько-української літератури на українську поезію перша давала деколи й окремі сюжети українським поетам, іншими словами, побуджувала їх творчу думку самостійно обробити ті самі теми, яких торкнулись раніше в польській літературі”⁷.

Своє спостереження ілюстрував проф. Дашкевич низкою прикладів, указуючи між іншим і на аналогію між “Хустиною” Шевченка та повістю Михайла Чайковського “*Swatanie Zaporozzca*” й також на те, що Шевченків “Гамалія”

⁶ Отзыв о сочинении г. Петрова: “Очерки истории украинской литературы XIX столетия”, составленный проф. Н. П. Дашкевичем (Отчет о двадцать-девятом присуждении наград графа Уварова. СПб. 1888, с. 172).

⁷ Там само, с. 224.

нагадує загальним колоритом повісті Чайковського “*Wyprawa na Carogród*” і “*Skalozub w zamku siedmiu wież*”. А що Шевченко цікавивсь повістями Чайковського, стверджує ось яка одна з його приміток до “Гайдамаків”: “В Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх мати, католичка, допомгла єзуїтам перевести їх в католики. Младанович, товариш синів Гонти, бачив з дзвіниці, як вони умерли і як школярів базилянської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав об Гайдамаччині, але надрюкованого нема нічого”⁸. Неправдиву відомість про те, що Гонта повбивав своїх покатоличених синів, узяв Шевченко з повісті Чайковського “*Wernyhora*”. Із спогадів Петра Мартоса про Шевченка відомо, що то саме він натрапив на повість Чайковського й дав її прочитати Шевченкові⁹. Що ж до Чайковського, рукопис записок Павла Младановича читав він у Межиріччі Корецькому в школі піярів¹⁰, а друком появились вони щойно 1842 р. в Познані в 15 т. збірки Едварда Рачинського “*Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku*”. “*Wernyhora*” Чайковського вийшов 1838 р., а рік перед тим, 1837, “*Powieści kozackie*”.

Шевченко живо цікавивсь усім тим, що писалось тоді в белетристиці й науці про Україну. Задовольнити цікавість поета помагали земляки, як Євген Гребінка, Петро Мартос і інші. Не тяжко було роздобути також видання Йосипа Сенковського, широковідомого на петербурзькому ґрунті редактора “Библиотеки для чтения”, що 1824 р. видав у Варшаві двотомові “*Collectanea*”. В першому томі наведене з Анналів Наїма Ефенді оповідання про виправу козаків на Синопу в серпні 1614 р. Правда, козаки заволоділи стародавнім замком у Синопі, вирізали залого, ограбили та спустошили доми мусульманських родин і нарешті спалили дочиста саме місто, але коли верталися з забраними багатствами й невільниками, зайшов їм дорогу Ібрагім-паша, призначений стерегти берегів Чорного моря, й увійшов у Дніпро з флотилією з шістдесятьох великих чайок. Довідавшись про засідку, козаки висіли на морському березі й на підкладених валках почали перетягати свої чайки, задумуючи спустити їх на ріку нижче становища Ібрагіма. Та на їх біду наскочив на них відділ татарів у часі тієї переправи й по завзятому бої козаки покинули здобич і полонених. Дотого й Ібрагім довідався про намір козаків, вирушив на місце, де вони мали спуститись на ріку, й у новому бої козаки знову значно потерпіли, падаючи трупами або живими дістаючись до неволі¹¹.

⁸ Т. Шевченко. Гайдамаки. СПб. 1841, с. 127; Повна збірка творів в п'яти томах. Т. І. Поезії. К. 1939, с. 139, примітка 21.

⁹ П. І. Мартос. Епізоди з життя Шевченкового. Х. 1931, с. 20; Вестник Юго-западной и Западной России. К. 1863, апрель, с. 36.

¹⁰ М. Czajkowski. Wernyhora, wieszcz ukraiński. Powieść historyczna z roku 1768. Париж, 1838, с. 303.

¹¹ Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących, z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag przez I. I. S. Sękowskiego. Варшава, 1824, сс. 126–127.

Наведена в “*Collectanea-x*” Сенковського також звістка про іншу виправу козаків, що відбулась у жовтні 1624 р. Користаючи з того, що цісарський флот був у Кафі, козаки спустились на 160 чайках на Чорне море й 7 жовтня 1624 р. напали на одно з сіл над царгородським проливом (*Jeni-Kioj*), ограбили його й почасті спалили¹².

З приводу козацьких морських виправ Наїм Ефенді запримітив ось що: “Сміло можна сказати, годі знайти на землі зухваліший від козаків народ, що менше дбав би про життя, менше чув погорди до смерті”. Тут автор і зазначив, що в морських боях козацтво було страшніше від будь-якого народу¹³.

У своїх увагах до вийнятків із турецьких джерел Сенковський зауважив, що “наші хронікарі, як Пясецький, Петрици, Кобєжицький і Собеський, згадують тільки загально та, як це буває у нас, прибільшено про козацькі виправи на Чорне море, їх грабежі й напади”¹⁴. Зокрема не подобалась Сенковському пересада “одного з найбільш заслужених у нашій літературі та громадському стані мужів”, що “в знаменитому своєму творі” двічі говорить, як султан дивився не раз гнівний з розкішних садів (чи з вікон у другому місці) свого сераю на волості й міста, які запалили козаки під самим Царгородом¹⁵.

Тут мав правдоподібно Сенковський на думці Адама Нарушевича та його твір “*Historia życia Jana Karola Chodkiewicza*”, де дійсно двічі згадується виправа козаків на Царгород. В одному місці автор писав, що лад, який установив король Стефан Баторій між козаками, тривав до 1589 р., “коли свавільне козацтво, випадаючи з Запоріжжя на своїх чайках гирлом Дніпра на Чорне море майже під самі царгородські мури для розбою купців, приносило страх і помсту”¹⁶. В другому місці Нарушевич писав, що “дбаліші про себе козаки не пустили безкарно Скіндербаші того, що він витяв і спалив їх оселі, а впали Чорним морем майже аж під сам Царгород і наповнили увесь край грабежами й кров’ю так, що й сам Ахмет, який бавивсь ловами на передмістях, бачучи довкола себе огні й дими, ледве втік до города”. Як джерело зацитований тут Петрици¹⁷.

Досіль немає доказу, що Шевченкові були відомі “*Collectanea*” Сенковського й твір Нарушевича про Яна Кароля Ходкевича. Але в усякому разі одна й друга річ були на українському ґрунті такими джерелами, які підсилювали тут захоплення козацьким минулим.

Щодо поезій Юзефа Богдана Залеського, з ними зазнайомивсь Шевченко щойно 1854 р. на засланні, отримавши їх від свого приятеля Броніслава

¹² Там само, сс. 177–178.

¹³ Там само, с. 181.

¹⁴ Там само, с. 224.

¹⁵ Там само, с. 226.

¹⁶ Ad. Naruszewicz. Żywot J. K. Chodkiewicza, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W. Ks. Lit. T. II. Краків, 1858, с. 137. (Перше видання вийшло у Варшаві 1772 р., друге 1781, третє 1805 р. і т. д.).

¹⁷ Там само, с. 146.

Залеського. Віршами Богдана Залеського захопивсь Шевченко так, що деякі вивчив напам'ять, як признавався в листі до свого приятеля¹⁸. Згадане захоплення вказує на свіжість враження й цікаве тим, що виключає знайомість Шевченка з ними в часі, коли писав "Івана Підкову". Тим самим відпадає й гіпотеза проф. Олександра Колесси про вплив "*Czajek*" на Шевченкові поеми про морські виправи¹⁹ й твердження проф. Йосипа Третяка. В праці про Богдана Залеського він твердив, що в "Івані Підкові" "ситуація узята з тих строф Залеського, які представляють Конашевича, як він, бокуючи від гамору та співів дружини, мовчки укладає план нової виправи"²⁰.

Зате без сумніву знав ранній Шевченко видані в Москві 1831 р. "Украинские мелодии" Миколи Маркевича. Згадка про Підкову в "Платках на козацьких крестах" дозволила Михайлові Марковському твердити, що "й перша думка скласти поему про Івана Підкову, який ніколи не був гетьманом, явилась у Шевченка під впливом Маркевича"²¹. Але ця згадка не могла вплинути на Шевченкову поему "Іван Підкова", бо у вірші Маркевича Підкова не названий по імені й весело мчить на коні серед полків. Більше значення могла б мати хіба примітка до вірша "Хведор Богдан" такого змісту, що за короля Стефана Баторія "козаки піднялись виправи до Азії, заволоділи Трапезундом, зруйнували Синопу та, спинившись майже в брамах Царгороду, ограбили околиці й забрали багату добичу"²².

Тяжко навіть припустити, щоб Шевченкові не було відоме видане 1832 р. в Петербурзі "Описание Украины", себто російський переклад французького твору Боплана. Автор служив польським королем Жигмонтові III й Володиславові IV як капітан артилерії і королівський інженер, прожив коло 17 років на Україні, без сумніву знав польську й українську мову, оглянув Дніпро від Києва до теперішнього Запоріжжя, переїхав українські степи, на власні очі бачив, як кримські й буджацькі татари нападали й пустошили прикордонні смуги Речі Посполитої, чув оповідання козаків про їх морські походи, про бурі, що розбивали

¹⁸ Дня 9 жовтня ст. ст. 1854 р. ствердив Шевченко в листі до Броніслава Залеського ось як свої враження від віршів Богдана Залеського: "Милого Богдана я получил с сердечною благодарностию и тепер с ним не разлучаюсь; многие пьесы наизуст уже читаю, одно иногда сердце тяготит – некому слушать, некому передавать той прелести, которую заключает в себе поэзия, а одному тяжело носить этот избыток возвышенных божественных идей" (Т. Шевченко. Листування. К. 1929, с. 76).

¹⁹ Правда, проф. Колесса відкрив вплив "*Czajek*" Залеського на "Гамалію" Шевченка, пишучи в праці "Шевченко і Міцкевич" (Л. 1894), що "виразні сліди впливу Залеського носить на собі між іншими Шевченкова козакофільська поема "Гамалія" (пор. Залеського "*Czajki*")", а не в "Івані Підкові", та тут справа в тому, що взагалі не можна говорити про вплив Богдана Залеського на раннього Шевченка.

²⁰ J. Tretiak. Bohdan Zaleski. Краків, 1911, с. 430.

²¹ М. Марковський, Шевченко і Микола Маркевич. (Дещо до історії поетичної творчості Т. Г. Шевченка). (Україна, 1925, кн. 1–2, с. 40).

²² Н. Маркевич. Украинские мелодии. М. 1831, с. 135.

козацькі човни, про їх зустрічі з турецьким флотом, про спустошення малоазійських міст і, вернувшись по смерті Володислава IV до Франції, видав 1650 р. свій опис України з топографічною картою, над якою працював звиш 8 років. Уже 1660 р. вийшло друге видання твору Боплана.

В передмові Устрялова до російського перекладу козаки вихвалені за рідку, неправдоподібну сміливість, бо “народжені для війни, з матірним молоком висисаючи пристрасть до битв, ненависть до мусульман, вони довго служили сторожами литовських і польських володінь проти татар і турків, щороку впливали на Чорне море й відбували відважні розшуки в Криму, в Малій Азії, навіть в околицях Царгороду”²³.

Згадуючи перший раз у своєму творі про запорожців, Боплан писав: “Це ті самі козаки, що майже щороку гуляють на своїх човнах по Чорному морі, щоб нанести удари туркам; не раз вони плондрували володіння кримського хана, спустошили Анатолію, руйнували Трапезунд, допливали до Босфору й навіть у трьох милях від Царгороду віддавали усе огневі й мечеві”²⁴. Боплан оповів, що “задумавши погуляти на морі, (козаки) випрошують дозволу не в короля, а в гетьмана; потому творять раду й вибирають похідного отамана так само, як і головного вождя. А втім похідний отаман ставиться на час”²⁵. На один човен сідало 50 до 70 козаків²⁶.

В примітках до перекладеного тексту Бопланового твору можна вчитати звістки, вибрані з історичних творів Кройса й Енгля, про чотири морські виправи запорожців. 1590 р. “козаки заволоділи багатими торговельними містами Трапезундом і Синопою, сплондрували їх, спалили та спустошили околиці на 10 миль, а 1615 р. “перемінили Синопу в попіл”. “1624 р., користаючи з того, що турецький флот відплив на Крим, козаки опинилися в милі від Константинополя, спустошили замські доми й фільварки; 10 турецьких галер не зважились напасти на їх човни й перестрашені отомани перший раз були приневолені замкнути ланцюгом константинопольську пристань і боронити стін мусульманського сераю. 1629 р. козаки наблизились до Константинополя; 12 їх човнів під заслоною ночі увійшли в канал і вітер увігнав їх у середину 14 турецьких галер; тоді сміливці, оточені неприятелями, мерщій висіли на берег, опанували один грецький монастир і боронились там упродовж чотирьох годин. Догадуючись із гарматніх вистрілів, що сталось, їх товариші поспішили на поміч, увійшли з 50 човнами в канал, заволоділи двома галерами, виручили своїх товаришів бою і вернулися з побідною і добичею”²⁷.

²³ Боплан. Описание Украины. Перевод с французского. Спб. 1832, сс. VI–VII.

²⁴ Там само, с. 4.

²⁵ Там само, с. 62.

²⁶ Там само, с. 64.

²⁷ Там само, сс. 137–138. Якщо зайшла мова про козацькі морські виправи, можна згадати, що 24 сепня 1624 р. митрополит Іов Борецький писав до литовського гетьмана кн. Христофора Радивиля таке: “частина запорізького війська, новобранці, проти волі старших і його милості

З твору Боплана треба ще пригадати його малюнок здисциплінованості запорожців. Похідного отамана вибирали так само, як гетьмана²⁸, очевидно, з такими самими прерогативами на час походу. А Боплан зазначив, що на гетьмана вибирали козаки згідно зо своїм розумінням якнайздібнішого споміж себе козака. Вибраний присягав жертвувати серед усяких обставин своє життя за своїх братів, як називали козаки один одного. Вибраному були козаки насліпо послужні. Його влада була необмежена. Він мав право карати смертю провинників, але з другого боку не міг нічого підприяти без військової наради. В разі небезпеки мав вибраний визначатись розумом, хитрістю, хоробрістю й вистерігатись невдачі, бо за неї грозила смерть йому²⁹. В часі походу були козаки тверезі (п'яного викидав отаман у воду)³⁰, але, вернувшись до батьківщини, вони тільки пили й займались гультьяйством із приятелями³¹ або, як висловивсь Шевченко в "Івані Підкові",

Журба в шинку мед-горілку
Поставцем кружала.

Не звернувши уваги на авторитетне свідоцтво Боплана, др. Василь Щурат у статті "Шевченків Іван Підкова" відкривав у цій поемі ту ідею авторитетності отамана й запорізької дисципліни, яка впливала з приписів взаємного відношення похідного отамана й дружини. Статтю д-ра Щурата викликало його невдоволення примітками кількох видавців Шевченкового "Кобзаря" до "Івана Підкови". Із згаданих коментаторів проф. Омелян Огоновський повторив думки проф. Антоновича. Крім того подав декілька звісток про історичного Івана Підкову, молдавського авантюриста, зазначаючи заразом, що Підкова не ходив ніколи на Царгород, Шевченко ж почав писати поему про похід Підкови на Царгород, але не довершив свого твору³². Василь Доманицький уважав як Підкову, так і Гамалію не за історичні особи, а за вигаданих запорізьких ватажків³³. Юліян Романчук признав їх обох поетичними особами, а Шевченкову поему про похід Підкови на Царгород недокінченою³⁴. Останню думку повторив

короля, двічі ходили цього року на море й вертались, і третій раз виправили 150 човнів (чого ніколи не бувало), і цим середнім шляхом, ясним битим шляхом, бившись декілька днів із турками при дніпровому гирлі, з галерами, яких було великих 25, а малих ушкалів (що по 25 люда, по 30, щонайменше по 25 помістять) з 300, і наніши їм поразку, на море вийшло човнів 102, і під самий Царгород на передмістя, вже минувши й ключ, замки й вежі, вартівні, де сидів покійний Корецький, впали в нове село та взяли з сильною здобиччю. А тепер пан-біг знає, як третій раз їм поведеться". (Археографический Сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси, VII, Вільна, 1870, с. 82).

²⁸ Боплан. Описание Украины, с. 62.

²⁹ Там само, с. 61.

³⁰ Там само, с. 63.

³¹ Там само, с. 57.

³² Т. Шевченко. Кобзар. Частина перша. Л. 1893, с. 297.

³³ Т. Шевченко. Кобзар. Спб. 1907, с. 609.

³⁴ Т. Шевченко. Кобзар. Л. 1907, с. 514.

і Лев Гнатишак у розвідці “Про вплив “Історії Русів” на українсько-руську поезію романтичну”, уважаючи при тому Підкову за історичну особу³⁵.

Також на думку д-ра Щурата “історичність героя Шевченкової поеми не може підлягати найменшому сумнівові”, зате “зображена в ній акція є вже справді поетичною фікцією”. Легко погодити одно з другим, бо “імовірності, якої вимагається від кожної поетичної фікції, надає акції Шевченкової поеми не лиш історичність героя, але й історичність терену”³⁶.

Захопившись висловом двадцятип’ятилітнього поета про те, що

Було колись запорожці
Вміли панувати,

др. Щурат у довшому, більш поетичному, ніж науковому виводі дійшов до висновку, що Шевченкова поема “представляє... громаду, якої сила доросла до лицарського, світлого подвига не лиш завдяки найкращим індивідуальним прикметам провідника й підчинених йому, але передовсім завдяки взірцевій дисципліні й карності, опертим на взаїмній довір’ю і на взаїмній дружності. Таку громаду творити – значить ставатися спосібним до панування, значить – по Шевченковому вислову – вміти панувати! А хто спосібний до панування, хто вміє панувати, той і панує”³⁷.

За думками д-ра Щурата пішов Дмитро Николишин, пояснюючи історичні поеми Тараса Шевченка, а в останніх роках і редактор творів Шевченка, виданих Українським Інститутом у Варшаві. На статейці у видавництві варшавського Інституту про Івана Підкову, зокрема про генезу поеми, відбилися дві статті з другого річника збірника “Шевченко” харківського Інституту Тараса Шевченка з 1930 р., між іншим стаття Павла Тиховського п. з. “Іван Підкова”, дума про татарський похід Серп’яги та епізод із “Сави Чалого” М. І. Костомарова”.

Для Тиховського “нема сумніву”, що картина бурі в “Івані Підкові” має зв’язок як із сфальшованою думою про морський похід Серп’яги³⁸, “так і з його оригіналом, з славнозвісним початком думи про Олексія Поповича”. Автор навіть фальсифікує у цілості. Поза тим він указав, що тему морського походу запорожців у часі бурі зачепив перед Шевченком Микола Костомарів у драматичних сценах “Сава Чалий”, виданих у Харкові 1838 р. під псевдонімом

³⁵ Л. Гнатишак. Про вплив “Історії Руссов” на українсько-руську поезію романтичну (Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Коломиї на рік шкільний 1904/5. Коломия, 1905, с. 19).

³⁶ В. Щурат. Літературні начерки. Л. 1913, с. 26.

³⁷ Там само, с. 32.

³⁸ Уже 1921 р., в другому виданні історичних поем Шевченка із своїми поясненнями, Дм. Николишин побачив у цій сфальшованій думі спонуку для Шевченка написати “Івана Підкову”. Николишин писав: “Безпосередню спонуку написати “Івана Підкову” дала поетові бандурницька дума про Івана Серп’ягу, званого також Підковою, одного з козацьких ватажків кінця 16 ст., яку помістив Куліш у своїй “Україні”, що появилася 1843 р., як “думу шесту”. Тільки ж настрої козацького товариства в поемі Шевченка далеко бадьоріший, як у думі: там козаки все таки не мають довір’я до бурхливого моря, а тут саме бурі козакам і треба” (с. 31).

“Єремія Галка”. Згадуючи про гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, вихвалює тут старий Петро Чалий козацьку сміливість за його молодості. Ось виривок: “А доставалося й татарві, й туркові, і всім! А що здобиченьки! і боже милостивий! не перелічиш бувало. А все то через теє завзяття! Тепер уже таких і молодців нема. А тоді... як то ми їздили та під Синопу; і чого ми там не одбули! І холоду й голоду, і бурі і сльоти... море так горою й дметься, а ми... дармо... крутимся собі на чайках, – а до бережжя мов до зірки. – Тоді, – нічого дуже хвастать, – котрі були такі, що й уши попущали. А наш пан Петро Конашевич як крикне-рикне: гей, братища, біг поможе, супостат не здоліє; не на нас фуга – на ворогів Христових: не бійтесь, мої голінні! Сказав – мов кухву горілки викотив: на усіх така веселость напала, що куди! Грім гримотить, дощ шумить, хвилі – разом як заревуть, та вглиб, а там уп’ять наверх, та так нас і накриють; а блискавка... і боже милостивий! Тільки спом’янеш, так страшно – як разом лискне, так – так від усхода до захода усе небо, мов огнем що палють, та очима після дивиться трудно... така страхота, що й – а ми! От навспражки сказано, що не боїться козак ні тучі, ні грому, ні хмари! ні чвари!... аж кишки рвуть, пісні деруть”³⁹. Вказівка на аналогію між Шевченковою поемою й епізодом із драматичних сцен Галки-Костомарова “Сава Чалий” це єдина цінна річ статті Тиховського.

В 1935 р. опублікував Ієремія Айзеншток “Неизданные письма Т. Г. Шевченко”, себто два листи до Пилипа Миколовича Корольова з 1842 р., що до Державного Літературного Музею в Москві дістались від спадкоємців ак. Александра Пипіна. В першому листі з 22 травня ст. ст. 1842 р. Шевченко між іншим дякував Корольову за присилку “Запорожскої Старини” й писав про неї ось що: “Лежу оце п’яті сутки та читаю Старину, добра книжка, спасибі вам і Срезневскому. Я думаю дещо з неї зробити, коли здоров буду, там, бачите, є дечого такого, що аж губи облизуєш, спасибі вам”⁴⁰. З нового матеріалу зробив Айзеншток висновок, що “тепер по опублікованих нами листах можна уважати за доведене те, що “Іван Підкова”, написаний 1839 р., не міг відбити слідів читання “Запорожскої Старини””⁴¹.

Правда, про ідентифікацію Серп’яги з Іваном Підковою міг Шевченко довідатись також із іншої книжки, без сумніву відомої йому, а саме Михайла Максимовича, виданої 1834 р. в Москві п. з. “Украинские народные песни”. Максимович відносив його до 1577 р. й до часу, коли козаки, гуляючи по Чорному морі на своїх байдаках, робили спустошення в Синопі, Трапезунді й Царгороді. Але до текстів із книжки Срезневського додана примітка Максимовича, де немає навіть згадки про якийсь морський похід⁴².

³⁹ Сава Чалий, драматические сцены на Южно-Русском языке. Сочинение Иеремии Галки. Х. 1838, с. 4.

⁴⁰ Литературное наследство. М. 1935, с. 558.

⁴¹ Там само, с. 563.

⁴² Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. Часть первая. М. 1834, с. 70.

Відома була Шевченкові також рукописна “История Русов”, що широко ходила по руках, але Підкова має в ній імення Павло і не робить жодної морської виправи⁴³. Тому досить дивно читати в статті проф. Дмитра Дорошенка “Історичні сюжети й мотиви в творчості Шевченка”, що “Іван Підкова” та “Гамалія” малюють нам (за “Историєю Русов”) морські походи козаків XVI–XVII вв.⁴⁴. Зате Іван Франко думав, що “Іван Підкова” й “Гамалія” Шевченка є “свобідними витворами авторової фантазії, одначе основаними на козацькій традиції”⁴⁵.

Не знає про морський похід Підкови й головне джерело “Истории Русов”, а саме видана в Петербурзі 1777 р. “Краткая летопись Малыя России” Василя Рубана. Тут читаємо, що за короля Баторія козацьке військо завоювало в Азії Трапезунд, зруйнувало до основ город Синопу й доходило до самого Царгороду, вертаючись відти з добичею. Слідом за цим іде оповідання про Підкову, але він не названий по імені⁴⁶.

Переходячи від легендарної історії України до наукової, бодай півнаукової, треба згадати “Историю Малой России” Дмитра Бантиш-Каменського (перше видання 1822, друге 1830 р., обидва в Москві). Про Підкову він говорить згідно з історією й немає тут жодної “короткої згадки про походи Підкови на Царгород”, на чому “свій стихотвір “Іван Підкова” опер мабуть Шевченко”, як писав др. Кирило Студинський у своїй статейці з 1897 р.⁴⁷ Але чим іншим цікава книга Бантиш-Каменського для цієї теми. Тут знаходимо великі цитати з Боплана з описами того, як козаки робили свої походи на Чорне море, як будували свої чайки, як билися з них із турецьким флотом тощо. На Бантиш-Каменського як на своє джерело покликавсь і Михайло Чайковський у примітках до “*Skalozuba w zamku siedmiu wiez*”.

Над поемою Шевченка стоїть тільки заголовок “Іван Підкова”; в самому тексті поеми не згадується його ймення, а є мова лиш про отамана. Другу згадку про Підкову в творчості Шевченка маємо в його “Гамалії”, але вже як про гетьмана після згадки про “Ченця”, себто про Петра Конашевича Сагайдачного:

....не женеться Візантія:
Вона боїться, щоб Чернець
Не засвітив Галату змову
Або гетьман Іван Підкова
Не кликнув в море на ралець.

⁴³ История Руссов или Малой России. М. 1846, сс. 29–30.

⁴⁴ Д. Дорошенко. Історичні сюжети й мотиви в творчості Шевченка (Т. Шевченко. Т. III. Л. 1935, с. 318).

⁴⁵ Ів. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури. Л. 1910, с. 109.

⁴⁶ В. Рубан. Краткая летопись Малыя России. Спб. 1777, с. 9.

⁴⁷ Др. К. Студинський. Коли вперше проявився вплив “Кобзаря” Т. Шевченка, вид. в 1840, на руске письменство в Галичині? (Руслан, Л. 1897, ч. 53).

“Іван Підкова” написаний 1839 р., а “Гамалія” 1842 р. Якщо Шевченко в такому короткому протязі часу говорить про Підкову раз як про отамана, а другий раз як про гетьмана, й така деталь промовляла б за тим, що в Шевченка маємо діло не з історичною особою, а з поетичною постаттю.

У своєму часі Куліш висловив свою думку про “Івана Підкову” Шевченка як мистецьку цілість. Даючи в листі з 25 липня ст. ст. 1846 Шевченкові свої замітки до його “Чигиринського Кобзаря”, Куліш писав ось що: “Первая часть Ивана Подковы пришлась бы введением к Гамалее, вторую же часть нужно уничтожить, потому что в ней и отдельно нет поэтических красот (кроме стиха, нигде вам не изменяющего; но вспоминая великого Пушкина, не шадите стиха для целости создания), а после Гамалеи она совсем становится не интересною”⁴⁸. Куліш не зауважив, що бажав Шевченко висловити в своєму “Івані Підкові”. Його ідейна суть в тому, що вступна частина поеми з малюнком сучасності протиставлена дальшій частині з картиною з минулого України. Осягається таким робом настрої подібно, як у традиційній пісні про Кальнаша:

Славне було Запорожжя всіми сторонами,
А теперя нельзя прожити за москалями⁴⁹.

Протиставив безрадісну сучасність буцім то веселому минулому й Микола Маркевич в “Украинских Мелодиях” із 1831 р., от напр. у “Платках на козацьких крестах”:

ДаБывало мы врагов
Гоним на степях,
Как Подкова средь полков
Мчался на конях.
Весело тогда нам было,
Сердце лишь войною жило;
Что-ж теперь козак?
Каждый помыкает нами....
Ветер на крестах платками
Машет точно-ж так⁵⁰,

себто вітер повіває хустинками, повішеними на хрестах над козацькими могилами, щоб відрізнити їх від могил звичайних селян – не козаків. Як у Маркевича, так і в Шевченка

Було колись добре жити
На тій Україні.

⁴⁸ Т. Шевченко. Листування, с. 241.

⁴⁹ (Пл. Лукашевич). Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни. Спб. 1836, с. 66.

⁵⁰ Н. Маркевич. Украинские мелодии. М. 1831, с. 11.

Та по колишньому козацтві осталися

Могили на полі.
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло
В китайку повите.
Високії ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
Свідок слави дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук косу несе в росу,
За ними співає.

Цей мотив зустрічаємо в книжці Амвросія Метлинського “Думки і пісні та ще дещо”, виданій під псевдонімом Амвросія Могили 1839 р. в Харкові. За мотив до своїх думок і пісень узяв Метлинський перші чотири рядки пісні, відомої з збірника Максимовича з 1834 р.:

Ой, в степу могила з вітром говорила:
Повій, вітре, та на мене, щоб я не чорніла;
Щоб я не чорніла, щоб я не марніла,
Щоб на мені трава росла, та ще й зеленіла⁵¹.

У вірші “Бабусенька” вона

І про того козака співала,
Про якого могила з вітром говорила⁵².

“Козачая смерть” кінчиться таким епілогом:

Де недавно козак гомонів, його кінь тупогів, –
Ворон крякав, літав, і спускався, й на трупах сідав:
Чуєш, як і вітер засвистів, загомонів?
Плаче, оплакує козаків – своїх братів?
Кості по степах в пісках ховає,
Пісню поминальну співає...⁵³

⁵¹ Думки і пісні та ще дещо Амвросія Могили, Х. 1839, с. 37. У Максимовича: Ой, в полі могила з вітром говорила (сс. 168–169).

⁵² Ам. Метлинський. Думки і пісні, с. 70.

⁵³ Там само, с. 89.

На те, що пісня козака споріднена з вітром, натякає і “Смерть бандуриста”, де його

Пісня з вітром розлігає,
Мов той вітер братом має⁵⁴.

І про косарів згадав Метлинський у вірші “Добрідень”:

Добрідень!
Глянь, який усюди день:
Світ вже в хаті й на дворі,
Вже зібрались косарі
Та в клепала: дзень, дзень, дзень!
Добрідень!⁵⁵

Навіть легкий натяк на мотив колишнього панування запорожців можна віднайти в книжці Метлинського. Шевченко почав свою поему словами:

Було колись в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу і волю.

В цій цитаті характеристичне те, що Шевченко поставив поруч “панувати” неначе пояснення цього слова в значенні “добувати і славу і волю”. У вірші Метлинського “Підземна церква”

Давно, давно вже Київ панував:
Його церкви аж хмари зачіпали
І шапку хоч би хто йому зіймав, –
Так далі слави вже йому не стало!
Та на Дніпрі ж таки була і Січ...
Так споминать не дуже б то пристало⁵⁶.

Інакше поставивсь Шевченко до Січі:

А згадаймо! Може, серце
Хоч трохи спочине!

Для Метлинського не дуже то пристало згадувати про Січ на Дніпрі, хоч він у вірші “До вас” відсилав своїх земляків між іншим

⁵⁴ Там само, с. 117.

⁵⁵ Там само, с. 107.

⁵⁶ Там само, сс. 59–60.

в морі
 На просторі
 Цареві служити,
 Славоньки собі шукати,
 Ворога губити,
 Та щоб наших було знати!⁵⁷

І саме те, чого й згадувати не спішивсь Метлинський, дало тему другій частині “Івана Підкови” Шевченка. Шевченко й виправив запорожців на море, але не цареві служити, а тільки для себе здобувати й славу й волю. А щоб підкреслити сміливість і завзяття запорожців, змалював поет їх морську виправу в часі бурі.

У збірничку віршів Метлинського декілька разів приходить буря, напр. у “Гулянці” від бурі

Море повстало і заревло⁵⁸.

Також “Смерть бандуриста” починається описом бурі, в часі якої

Дніпр клекоче, стогне, плаче
 Й гриву сивую трясе⁵⁹.

Знайомість Шевченка із збірничком віршів Метлинського при писанні “Івана Підкови” міг би хтось заперечити на основі такої дописки Шевченка до його листа з 18 листопада ст. ст. 1842 р. до Корольова: “Поклоніться, будьте ласкаві, – Метлинському. Спасеть его бог за его Думки і ще дещо; тіль(ки) і полегкості, що вони”⁶⁰. Ця дописка нагадує пізніші слова Шевченка з його листа до Я. Г. Кухаренка з 1 квітня ст. ст. 1854 р.: “У Харков до Метлинського може інколи пишеш, то кланяйся йому, і скажи, що я ще на лихо мені живий і здоровий блукаю мов по степах киргизьких та іноді і його згадую за його Думки та ще дещо”⁶¹. Полегкість для Шевченка від збірничка віршів Метлинського в першій цитаті родилася з того, що він цинив “Думки” Метлинського, тим більше, що такі, появили були тоді рідкі, а деякий доказ того, що Шевченко цинив “Думки” Метлинського, маємо в другій цитаті, відділеній від першої трохи не дванадцятьма роками. Як обидві цитати цікаві для особистої Шевченкової оцінки збірничка віршів Метлинського, так перша цитата з дописки до другого листа до Корольова далеко не така, як цитата з першого листа Шевченка до Корольова з захопленням “Запорожскою Стариною” та свіжим враженням від читання її. Чи взяти дописку за подяку за пересланий Шевченкові примірник “Думок”, чи поклін Шевченка

⁵⁷ Там само, сс. 42–43.

⁵⁸ Там само, с. 91.

⁵⁹ Там само, с. 116.

⁶⁰ Литературное наследство. М. 1935, с. 559.

⁶¹ Листування, с. 70.

Метлинському брати як відповідь на поклін Метлинського Шевченкові в листі Корольова до Шевченка, все одно: тут Шевченко говорить як не про свіже, а вже відоме собі явище, навіть змінюючи “та” на “і” в заголовку книжки.

Не стверджено досіль, чи перед написанням “Івана Підкови” Шевченка попали в його руки драматичні сцени Костомарова “Сава Чалий”. Але цікаве тут те, що й у Костомарова й у Шевченка козаки співають під час бурі і що слова старого запорожця: “море так горою й дметься, а ми... дармо” або: “хвилі – разом як заревуть, та вглиб, а там уп’ять наверх, та так нас і накриють” нагадують рядки Шевченкової поеми:

Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба.

А втім запінене море приходиться також у вірші Опанаса Шпигоцького “Малороссийская баллада”, надрукованому в харківському “Українському Альманеху” з 1831 р., де для порівняння з військом ужитий такий образ:

Пливе човен людей повен на пінням морі, –
Згори хвилі ревуть грізно й грюкотить грім вгорі⁶².

В тому самому альманеху надрукована також дума про бурю на Чорному морі чи то про Олексія Поповича⁶³.

В описі самого походу запорожців у поемі Шевченка відразу кидається в очі злука поета й маляра в одній особі. Поема присвячена Василеві, властиво Вільгельмові Штернбергові, молодому талановитому маляреві й приятелеві Шевченка, що жив тоді разом із ним в одній кімнаті. Великий учитель Шевченка, Карло Брюлов, висловився, що він у кожному шкідці Штернберга бачив “цілу Україну”. З огляду на це все цікаво було б мати спис дотогочасних малюнків Штернберга, якого даремне шукати по львівських бібліотеках, щоб упевнитись, чи можна знайти якийсь зв’язок між Шевченковою поемою й евентуальним малюнком Штернберга.

В усякому разі сам факт морської виправи запорожців у поемі Шевченка взагалі історичний, як і Боплан лишив нам свідок авторитетності похідного отамана та здисциплінованості запорожців. З довір’я до отамана виплила також згода запорожців на зміну напрямку походу. Слова в поемі Шевченка:

Не з Синопу, отамани,
Панове-молодці,

⁶² Український Альманех. X. 1831, с. 69.

⁶³ Там само, сс. 119–24.

А у Царград до султана
Поїдемо в гості –

вказували б на те, що Шевченко знав описи козацьких виправ на Синопу й під Царгород, які навів Сенковський із Анналів Наїма Ефенді, чи з польської книги, чи з доповідей про неї в сучасних російських часописах. Те, що отаман у часі надуми

Похожає вздовж байдака

й що в часі задуми отаманові

Гасне люлька в роті,

таке природне, взяте просто з життя, що цього не потребував Шевченко звідкись запозичувати.

Зате Іван Підкова в Шевченковій поемі не історична особа, а поетична постать, запозичена з літературної традиції з часу перед Шевченковою поемою. 1833 р. вийшла в Петербурзі книжечка неназваного автора п. з. “Рассказы прадеда. Картины нравов, обычаев и домашнего быта малороссов”. На зміст книжечки складаються два історичні оповідання: “Іван Подкова” й “Семейство Кулябки”. Про головного героя першого оповідання читаємо тут: “Коханий Оксани, Іван Підкова, молодий мужчина, високого росту, з правильними рисами обличчя, огрядної постави, мав міцні в’язи й сильне тіло. Природа щедрою рукою обдарувала його своїми дарами, наділивши його прегарними прикметами душі, даром слова, чудовим хистом притягати серця інших до себе й доспілим розумом. Він був простий козак, але хоробрий, відважний, підприємчивий. Служивши декілька років у реєстрових козаках, вихованець війни, Підкова на бойовищі збагнув велику таємницю військового мистецтва, з пістолетом, списом і шаблею в руці поражаючи поляків, молдаван, татар і турків. Самоуком навчився він письма – читати, писати, навчився польської мови й у вільному часі посвячував декілька годин на те, щоб прочитувати книги про життя й дії славних мужів, надруковані мовою сарматів. Чекаючи нагоди бути корисним батьківщині проти неприятеля, Підкова годувався власними трудами. Обробляючи мізерний клапчик землі в селі Лобода, він кормив старезного батька, огріваючи палом сина його похолону кров і даючи спокій знемощілим костям старого на м’якому лоні дитської любові”.

Інші парубки посвідчують перед Оксаною: “Твій Іван славний парубок! Ми всі ручимося за нього нашими головами”. Відбивши під проводом Підкови напад татарів, козаки, “нетерпляче чекали на свого провідника, щоб напасти зненацька на ворога”. Обачність Підкови врятувала батьківщину від ворога, а “наслідки вповні оправдали його розумну обачність”. І ось “полки, що взяли участь у битві, віддаючи повну справедливість Підкові за його розумну розпорядливість і хитру видумку, при допомозі якої він отримав повну перемогу над татарами й урятував батьківщину від сплюндрування, вільними голосами жадали його на

гетьманство”. А коли він вимовлявся тим, що ранений, післанці відповіли йому: “Нам непотрібні ні твої руки, ні ноги, нам байдуже, що ти кульгаєш, ми носитимемо тебе на своїх руках, а потрібна нам твоя голова; в ній скривається багато розуму, не зважаючи на те, що вона родилась від простого козака”. В Чигирині Підкова “забоживсь, що всіма силами оправдає це святе довір’я”. Як бачимо, неназваний автор оповідання “Іван Підкова” наділив свого героя такими прикметами, які нічим не перечать тому, що говорить Боплан про прикмети вибраного вільними голосами гетьмана чи навіть похідного отамана.

Деінде я спробував доказати, що “Рассказы прадеда” це твір Віктора Забіли⁶⁴. Що вони робили враження по своєму виході, видно з того, що мати Миколи Гоголя узяла їх за твір свого сина. В листі до матері з 9 серпня ст. ст. 1833 р. син прохав матір не приписувати йому “всякого вздору”, признаючись заразом, що перший раз почув від неї, що існує книга під назвою “Кулябка”⁶⁵.

Збираю разом свої завваги. “Іван Підкова” Тараса Шевченка це заокруглена цілість і згідно з тодішньою літературною атмосферою і романтичними настроями поета протиставить невідрадну сучасність ніби то щасливому минулому в добі козацьких морських виправ. Герой поеми Іван Підкова не історична особа, а поетична постать, запозичена з попередньої літературної традиції, з оповідання “Іван Підкова” в книжечці “Рассказы прадеда” з 1833 р. Та не зважаючи на одно й друге, “Іван Підкова” Шевченка це історична поема, бо морські виправи запорожців, що заганялись аж під Царгород, це історичні факти й виправа героя поеми відбувається по тому шляху, по якому колись запорожці робили свої виправи. Історична також її засвідчена Бопланом ідея авторитетності похідного отамана й запорізької здисциплінованості, подиктованої приписами взаїмного відношення похідного отамана та його дружини.

⁶⁴ Пор. “Хто автор “Рассказов прадеда” на вступі до “Оповідань прадіда”. Л. 1939.

⁶⁵ Син писав до матері в цій справі: “Сделайте милость, не приписывайте мне всякого вздору. Я в первый раз слышу, и то от вас, что существует книга под названием “Кулябка”. Верьте, что еслибы я что-нибудь выпустил свое то, верно бы, прислал вам”. (Письма Н. В. Гоголя. Редакция В. И. Шенрока. Т. I. Спб, с. 255).